

MAKKAI LÁSZLÓ

Az első „modern” magyar ember

Ha Apáczai Csere Jánost az első „modern” magyar embernek nevezem, mindekenélőtt meg kell magyaráznom a „modern” szó itt használt értelmét. Egyszerűen „újkorit” értek alatta, ami persze többet jelent a kronológiai meghatározásnál. Az újkor a marxista történeti periodizációban az angol forradalommal kezdődik, következőleg a polgári, a kapitalista korszakkal azonos. Ezek szerint Apáczai lett volna az első magyar „polgár”, vagy éppen az első magyar „kapitalista”? Nyilván nem erről van szó.

A XVII. századi Magyarország feudális ország volt; gazdasági-társadalmi szerkezetében még csiráikban sem jelentkeztek tőkés polgári elemek. Ellenkezőleg: a XVI. század nagy agrárkonjunktúrájából adódó külkereskedelmi előnyök, amelyek egy tőkés fejlődés előfeltételei lehettek volna, ekkorra már elenyésztek. A XVII. század Magyarországon gazdaságilag stagnáló, depressziós korszak volt, olyannyira, hogy ekkor ébredtek rá először magyar emberek a nyugati országoktól való lemaradásunkra. Zrínyi a „romlás saeculum”-áról beszélt, s Apáczai szerint is csak tudatlanságból fakadó vakságunk akadályoz bennünket, „hogymeg ne lássuk póreségünket, inségünket, szegénységünket”, hogy „mindenféle mesterségben idegenekre szorultunk”. A gazdasági depresszió egész Európára kiterjedt, s olyan országokban is, ahol a tőkés fejlődés már megindult, visszaesés következett be, a feudalizmus újra megerősödött. Egyedül az első polgári forradalmakat megvívó Hollandia és Anglia tudott kilábalni a válságból, és átlépni a kapitalizmusba; máshol a polgári átalakulás még több mint egy évszázadig vagy még tovább váratott magára. De éppen ez a két ország volt az, amelyeknek egyetemeit a XVII. század derekán magyar református diákok leginkább látogatták, kézenfekvő tehát, hogy ők látták meg legelősebben az otthoni középkor és a külföldi újkor közötti különbséget, s bennük ébredt fel az elmaradottság mardosó szégyenérzetével együtt az elmaradottság behozásának sürgető szükségérzete.

Apáczai nem az első volt ezek között. Már az ő fellépése előtt kibontakozott Magyarországon a demokratikus egyházkormányzatért és az anyanyelvű népoktatásért küzdő puritán mozgalom, amelybe ő maga is bekapcsolódott. Forradalmi gondolatokat hirdettek a magyar puritánok, de nem voltak forradalmárok. Igaz, Apáczai leghűségesebb filozófiai követője, Martonfalvi Tóth György debreceni puritán professzor volt az első magyar ember, aki nemcsak a jobbágyokkal való embertelen bánásmódot, hanem magát a jobbágyrendszert, mint az isteni és a természeti törvénnyel egyaránt ellenkezőt, elítélte, de ő sem gondolt a feudális rendszer forradalmi megdöntésére. A maroknyi puritán értelmiség üldözést, börtönt vállalt eszméiért, forradalmasodott társadalmi bázis híján azonban politikai mozgalmat nem indíthatott, s reformtörekvéseivel az egyház és az ahhoz kapcsolódó iskola falain belül maradt. Aligha volt köztük olyan, aki teljes tudatára ébredt volna annak, hogy azok a gondolatok, amelyeket képvisel, tulajdonképpen csak egy alapjaiban más, új világban, egy polgári társadalomban valósulhatnak meg.

Az utópiák korában utópisták voltak a magyar puritánok is, de félreismernők az utópiák történelmi mozgósító, tudati előkészítő szerepét, ha azt hinnők, hogy semmiféle hatást nem gyakoroltak a társadalmi fejlődésre. Ahhoz, hogy egy társadalomban egy forradalmi mozgalom kibontakozhassék, a gazdasági fejlődés által megérlelt forradalmi helyzet szükséges, de semmiképpen sem közömbös az, hogy a forradalmi helyzet jelentkezésekor a forradalmi elmélet mennyire érett. A polgári forradalom elmélete sok évszázados szellemi előkészület terméke, s ha kierielt formáját a francia felvilágosodásban jelöljük meg, akkor azzal is tisztában kell lennünk, hogy ez nem csupán egy új társadalom modelljét tartalmazta, hanem egy új világképet is, amelyet a természettudomány forradalma a XVII. század folyamán alakított ki.

A középkorban Arisztotelész nyomán úgy képzelték, hogy a Föld áthatolhatatlan gömbhéjak, a „szférák” hétszerez burkába van zárva, s a legkülső szféra egyben a véges világegyetem külső burka. A bolygók ezeken a szférákon csúszkálnak; költői lelkek a sűrűlódást, a „szférák zenéjét” is hallani vélték. A Hold pályájával azonosított legbelső szféra alatt a négy elemből összetett földi világban a testek aszerint, hogy mi bennük az uralkodó, a lefelé törekvő föld, víz, vagy a felfelé szálló levegő, tűz, „természetes helyüket” keresve mozognak azzal a mozgással, amelyet a legkülső szférán, a „mennyben” lakó „mozdulatlan mozgató”, azaz Isten oltott beléjük. A reneszánszban feleledő ókori panteizmus és atomizmus hatására a testek „természetes” mozgását egyre inkább öntörvényűnek képzelték el úgy, hogy a „mozdulatlan mozgató”, a „világlélek” szétosztja magát a természetben, s így minden parányi központi irányítás nélkül, véletlen zűrzavarban járja boszorkánytáncát, vonzva, taszítva egymást, egyesülve, majd újra szétválva. Ebben a szemléletben minden démonizálódott, élettelen tárgyak és élőlények egyaránt titokzatos ártó-segítő erőket sugároztak, s az emberek ördögöktől, boszorkányoktól való rémületben és őrangyalokban, szentekben reménykedve éltek. A fizikai mozgás valódi törvényeit nem ismerve, még a legtudósbab elemek sem juthattak el egy gyakorlatilag alkalmazható mechanikához, az ipar gépesítésének alapfeltételéhez, de egy racionális társadalomszemlélethez sem.

A tudomány forradalma Kopernikusztól Newtonig szétzúzta ezt a hagyományos világképet. A Föld helyett a Nap került a világegyetem központjába, a szférák illúzióinak bizonyultak s a kozmosz a végtelenbe tárult, a földi testekről pedig bebizonyosodott, hogy nincs saját mozgásuk, hanem tehetetlenek, s külső beavatkozás híján megmaradnak egyenes irányú egyenletes mozgásukban, sőt mérhető kiterjedésükön kívül nincs is egyéb lényeges tulajdonságuk. Ezek a részletfelismerések a XVII. század derekán Descartes agyában álltak össze először az arisztotelészihez képest gyökeresen új, egységes világképpé, amelyet mechanisztikusnak nevezünk azért, mert a világegyetemet halott anyagból felépülő, kívülről bevitt és részecskéről részecskére lökészerűen terjedő erő által mozgatott szerkezetnek, hatalmas óraműnek írja le. Ebben a világban nincsenek ördögök, sem angyalok, nem történnek csodák, Isten maga sem avatkozik be közvetlenül az egymást lökő, taszító dolgok mozgásába, hanem csak egyetlen ponton, a kiterjedés nélküli, tehát szellemi természetű emberi gondolkodáson keresztül. A reneszánsz materializmusának és a reformáció spiritualizmusának összeötvözéséből keletkezett mechanisztikus természetfilozófia Descartes megfogalmazásában, majd Newton matematikai átfogalmazásában nemcsak a természettudomány világképévé, hanem a polgári világnézet kozmikus keretévé is lett, megadva az alapokat egy racionális technika- és társadalomszervezés elméletéhez és gyakorlatához. Apáczai abban volt az első „modern” magyar ember, hogy ezt a világképet teljes következetességgel átvette és világnézetének alapjává tette.

Apáczai karteizianizmusát már sokszor megvitatták, s így vagy úgy következtelenségben elmarasztalták. Szemére vetették, hogy Descartes maradóan főművét, a „Discours de la méthode”-ot csak felületesen aknáztá ki, legnagyobb horderejű alkotását, az analitikai geometriát talán meg sem értette, s Descartes-nak azt a könyvét, a „Principia Philosophiae”-t tekintette második szentírásának, amelyet már a kortársak támadtak, s a tudomány hamarosan meghaladott. Mindez igaz, de Apáczai esetében inkább dicséretnek számít, mint elmarasztalásnak. Magyarország akkori művelődési viszonyai között nem a filozófiai gondolkodás módszerének megújítása,

még kevésbé a természettudomány alkotó művelése volt a feudalizmusból kivezető út első mérföldköve, hanem a gondolkozást fogva tartó démonizált világgép megváltoztatása, racionalizálása. A kételkedés szükségességét hirdető, a „világos és szabatos” fogalmazást sürgető karteziánus ismeretelmélet (bár Apáczai erről is beszélt), a modern mechanikát megalapozó többdimenziós geometria (bár Apáczai a matematikai tudás fejlesztését is erőteljesen hangsúlyozta) ekkor még a nyugati országokban is egy szűk értelmiségi elit ügye volt, s polgárjogot csak egy új, racionalizált világgépen belül nyerhetett. Mikor Európa-szerte a katolikus és lutheránus egyetemen az arisztotelészi világgéphez való görcsös ragaszkodással védelmezték egy törvényszerűségek helyett csodák által kormányzott kozmosz illúzióját, és elutasították Kopernikuszt, a legnagyobb, legforradalmibb tett a karteziánus kisebbség racionalizált mechanisztikus világgépének a vállalása volt, mert egyedül a természeti erők kiszámíthatóságáról való meggyőződés szabadíthatta meg az embert a kiszámíthatatlan, démonikus hatalmaknak való kiszolgáltatottság nyomasztó érzésétől, s adhatta meg neki azt a tudatot, hogy a természeti törvényszerűségek ismeretében szabadon alakíthatja környezetét és sorsát.

A természet megismerhetőségébe és ismeretének birtokában alakíthatóságába, a fejlődés korlátlan lehetőségébe vetett bizakodás a „modern” ember mentalitásának legfőbb jellemzője, szemben a középkornak azzal a hiedelmével, hogy az emberiség történelme állandó hanyatlás, „vénülés”, feltartóztatatlan zuhanás egy végső káosz felé, amit legfeljebb késleltethet a „régí jóhoz”, az antikvitás bölcsességéhez vagy az őskereszténység erkölcsi tisztaságához való időnkénti visszatérés. Az a gondolat, hogy a reneszánsz, a reformáció nem pusztán helyreállítása, hanem meghaladása, továbbfejlesztése a „régí jó”-nak, sőt, hogy az új jobb lehet, mint a régi, a középkorias gondolkozásban merő eretnekségnek számított, s ezt az eretnekséget vallotta a karteziánus természetfilozófia alapján Magyarországon elsőként Apáczai.

„A bölcsesség tanulásáról” 1653-ban tartott gyulafehérvári székfoglaló beszéde a magyar művelődéstörténet egyik nagy fordulópontjának kiemelkedő dokumentuma. Ebben hangzott el először Magyarországon az újkor optimista természet- és történet-szemléletének, egy minden korábbit felülmúló emberi fejlődésbe vetett reménységnek meghirdetése. A katolikus neotomizmus és neoarisztotelianizmus, a lutheránus és kálvinista ortodoxia uralmának közepette a bálványokká merevedett tekintélyek meghaladását, a haladás diadalát ünnepli: „Mikor pedig túlságos hiszékenység vert tanyát az emberi lélekben, és Arisztotelésznek valamiféle filozófiai mindentudóságot kezdtek tulajdonítani, az evangéliumi világosságának Luther, Bucer, Oecolampadius, Zwingli és Kálvin által való újjászületése után támasztotta nekünk az Úr a múlt században Petrus Ramust, aki segítséget hozott az akkoriban már haldokló igazi filozófiának, megtisztította azt az értéktelenebb évszázadok hulladékaitól, megcáfolta a hamis és a keresztény igazsággal ellenkező tanokat... és pompás módszerének fényével szép rendet teremtett a filozófia káoszában... Tőle indult ki azután a reformátor-filozófusoknak az a hatalmas sora, mely e nagy vezér irányításával tudományos és hasznos magyarázatokat adott ki mind a világi, mind az egyházi írókhoz, sikeresen működve az önálló tudományos kutatás területein is éppen úgy, mint műveik közhasznú terjesztésében... Mivel azonban egyetlen ember, sem egyetlen évszázad sem volt képes arra, hogy a filozófiai bölcsességet tökéletességre emelje, úgy akarta a mindenható Isten, hogy a mi korunk se legyen megfosztva jóságának tanújelétől. Ezért támasztotta a világnak e késő vén korában, úgy, hogy az előző évszázadok alaposan megirigyelhetik tőlünk, René Descartes-ot, az egész filozófia újjá-teremtőjét, századunk páratlan ékességét és díszét... Az a gondolata támadt, el lehet-e juttatni valahogyan a filozófiát a matematikai tudományok bizonyosságáig? Nem csüggedt el, és kétségbe vont minden olyan dolgot, amelynél csak a legcsekélyebb ok is adódott a kétkedésre. Minthogy ilyen módon saját eszének mint még eközben is gondolkodó dolognak létéről semmiképpen nem kételkedhetett, arra a következtetésre jutott: lehetetlen, hogy az ne létezzék. Míg ezt kutatja, fölismeri, hogy az Istennek is szükségképpen léteznie kell. Azután pedig felismeri a testet, vagyis azt a dolgot, amely kiterjed hosszúságban, szélességben és mélységben, kü-

lönböző módon mozgatható és alakítható. Mivel ezek az elvek egyrészt kisszámúak, másrészt nagyon világosak, ... az egész emberi bölcsesség ezekből levezethető... Legfontosabb gyümölcse ezeknek az elveknek, hogy gondos alkalmazásuk által a lehető legtöbb igazságot fedhetjük fel, amelyeket maga Descartes nem fejtett ki, és így ezekről amazokra fokozatosan haladva előre, idővel az egész filozófia tökéletes ismeretére, a bölcsesség legmagasabb fokára juthatunk el. Ez lesz az emberi bölcsesség igazán nagy s egyben legvégső korszaka.”

Apáczai nem a jelenből a múltba, hanem a múltból a jövőbe néz, neki a múlt a káosz, a jövő a fokozatos, állandó tisztulás. Szinte ironikusan állítja szembe a világ „késő vén koráról” szóló közhelyet a megifjodás, újrakezdés tényét bizonyító szellemi haladással. Még vezércsillagai, Ramus és Descartes sem végső állomások, dogmatikus tekintélyek számára, hanem a tökéletesedés lépcsőfokai, s hogy ezt komolyan vette, bizonyosság rá Descartes-tal szembeni állásfoglalása Kopernikusz mellett, akinek tanítását elsőként merte Magyarországon helyeselni. Descartes-tot idézve, vele együtt vallja: „... világosan kimondom, hogy a testeknek más anyagát nem ismerem, csak azt, amely mindenféleképpen osztható, alakítható és mozgással felruházott, azt, amelyet a geometria tudósai mennyiségnek hívnak és bizonyításuk tárgyául vesznek; nem is lehet bennük világosan vizsgálni semmi mást, csak a szóban forgó osztásokat, alakokat és mozgásokat; nem tarthatunk felőlük igaznak semmi olyat, amit azokból a közös fogalmakból, melyeknek igazsága felől kétségünk nem lehet s oly világosan le nem vezethetünk, hogy matematikai bizonyítás gyanánt kell elfogadnunk.” Ez a modern tudományos gondolkodás matematikai módszerének feltétlen elfogadása, egyben pedig hadüzenet az irracionális világszemléletnek, a démonizált világképnek. A mennyiségileg mérhető anyagra redukált mindenségben nincs helye csodáknak, boszorkányoknak; a dolgok átlátszókká és kezelhetőkké válnak, az alkotó ember hatalmába kerülnek, aki így a múlt rabjából a jövő urává válik.

Apáczai művelődéstörténeti jelentősége nem merül ki abban, hogy elsőként képviselte nálunk a „modern” ember világnézetét. Eszméi elszigeteltek maradhattak volna, ha nem építi be azokat az iskolai oktatásba, amelyen keresztül szélesben terjedhettek, hathattak. A karteziánus világnézet propagáló Magyar Enciklopédia lett a XVII. század második felében a református főiskolák fizikatanításának vezérfonala, sőt már Apáczai gyulafehérvári és kolozsvári tanársága idején, azaz 1660 előtt tőle többé-kevésbé függetlenül máshol is tanítottak karteziánus természetfilozófiát, például Enyedi Sámuel Váradon, Komáromi Csipkés György Debrecenben. 1660-ban Váradot a török elfoglalta, tanárai közül Martonfalvi Tóth György Debrecenbe, Enyedi Sámuel (1664-től) az ugyancsak elpusztult gyulafehérvári akadémia helyett alapított nagyenyedi kollégiumba ment, mindketten a karteziánus fizikát vitték magukkal. A református főiskolák közül egyedül Sárospatak zárkózott el Descartes befogadása előtt, mert ott Comenius (igaz, antiarisztotelészi és sokban a Descartes-ével rokon, de még a misztikus „világlelekkel” kacérkodó) természetfilozófiája uralkodott, s a hatvanas években a következetes karteziánus Apáczai-tanítvány Köpeczi János rövid tanárkodása után az antikarteziánus Pósházi János sajátította ki a filozófiai oktatást, de ő sem hátrafelé, hanem előrelépett Descartes-tól, Galilei, Gassendi, Boyle alapján az atomizmus bevezetésével újítva meg a hazai természetfilozófiát.

Apáczai úttörése tehát visszafordíthatatlanná tette az arisztotelészi világnéppel való szakítást az egész magyarországi református főiskolai oktatásban. Ezt a szakítást már előtte is megkísérelte Sárospatakon a magyar puritán mozgalom kezdeményezője, Tolnai Dali János, aki a „peripatetikusoknak a fizikáját kevésre becsülte, csupán hiábavalóságnak és hazugságnak tartotta”, s 1639-ben az arisztotelészi természetfilozófiai tankönyveket kivette a tanulók kezéből. Az ő reformja azonban csak a filozófiai ismeretelméletre terjedt ki, s a Szent Bertalan-éj áldozatául esett nagy hugenotta filozófus, Ramus (Pierre de la Ramée) gyakorlatias, a természet dialektikáját a gondolkodás dialektikája forrásának hirdető módszerét vezette be az arisztotelészi logika helyett, az új gondolkozási keretet azonban még nem tölthette meg új világnéppel. Ezt a feladatot Apáczai teljesítette a ramusi dialektikának a karte-

ziánus fizikával való összeházasítása által, s ez lett több mint fél évszázadra a magyarországi református főiskolák filozófiai oktatásának alapanyaga, egyben pedig egy olyan, a skolasztikus múlttal gyökerében szakító, modern világnézetnek az alapvetése, amelyre a XVIII. században majd ráépülhetett a newtoni világkép és a felvilágosult világnézet befogadása.

VEKERDI LÁSZLÓ

„Azért... csak tanítton taníts”

Lényegében már Bethlen Miklós elmondotta Önéletírásában azt a keveset, amit Apáczai Csere János (1625—1659) rövid életéről tudunk. Ő, Apáczai hálás és fényes tehetségű diákja írta fel legszebben mesterének jellemképletét is: a tragikus sorsú nagy tanár vonzó és imponáló képét. Életrajz és sorsképlet persze az ő *Önéletírásában* még szerves emberi egésszé ötvöződött, később azonban egyre inkább elvált egymástól. Apáczai életéről, illetve életkörülményeiről Gyalui Farkas és Herepei János türelmes kutatásain kívül alig-alig hoztak felszínre újabb adatokat, az Apáczai-sors ellenben eltérő interpretálások hosszú során keresztül valóságos művelődéstörténeti példatárrá terebélyesedett. A pedagógiai reformer, a nyelvművelő, a nemzetnevelő, a kultúrközvetítő, a kartezianizmus úttörője, a puritánus forradalmár, a modern természettudományos oktatás előharcosa s még jó néhány, a maga korában éppen divatos szerep költözött Apáczai mindössze 35 évének szerény adataiba. Bán Imre hatalmas Apáczai-monográfiájáé az érdem, hogy rendet teremtett az interpretációk kavargó zúrzavarában.

Bán Imre a modern irodalomtörténeti analízis korhűségre hitelesített eszközeivel vizsgálja sorra Apáczai műveit. Mindenekelőtt — s ez „enciklopédikus” szerzőről lévén szó, különösen fontos — pontosan megállapítja Apáczai forrásainak a spektrumát. Ez az irodalomtörténeti spektrálanalízis azután mintha elhalványítaná a korábban erősen hangsúlyozott karteziánus színeket. Tévedés ne essék: Bán Imre ezt így — hiszen elsőrangú történész — sehol le nem írja. Ellenkezőleg, ahol lehet, hangsúlyozza Apáczai — gyanítható inkább, semmint bizonyítható — kartezianizmusát. De ahol és ahogyan szembesíti a forrásokat az Apáczai-féle átírásokkal, azonnal szembetűnik Descartes nagy ritkasága. Ames, Ramus, Fennerus, Regius, Scribonius, Fortius, Comenius, Althusius és mindenekelőtt Alsted hasonlíthatatlanul gyakrabban szerepelnek Apáczai forrásaiként a mintakép- és példaképként elfogadott és dicsért Descartes-nál. A *Magyar Enciklopédia* latin bevezetőjén, csillagászati-meteorológiai helyein, a gyulafehérvári beszéd vázán s a kolozsvári *Disputatio de mente humana* Regiusszal vitázó érvein kívül úgyszólván sehosem érhető tetten a „karteziánus” Apáczai. A *Magyar Enciklopédia* forrásanalízise inkább azokhoz a „Természet Könyvében” lapozgató „naturalista” humanistákhoz sorolja őt, a „szélelbélelt szótovagokhoz”, akiket annyira megvetett Descartes. Különösen a könyv növénytani, állattani, mezőgazdasági, ásványtani és kronológiai részéről szólva mutatja meg szépen Bán Imre, hogy milyen mélyen gyökeredzett ebben a reneszánsz-humanista tradícióban Apáczai. Annyira mélyen, hogy észbe sem jutott humanista naturalizmusát kartezianizmusával összeegyeztetni vagy pláne korrigálni. A *Magyar Enciklopédia* szerzője olyan otthonosan mozog a korabeli arisztoteliánus és pliniuszi növény- és állatleírás különlegességektől és csodáktól hemzsegő humanista világában, mintha soha-